

Vznik nových slov

Do velké míry diktován mimojazykovým vývojem – plyne z vývoje společnosti, z etablování nových fenoménů a jejich společenskému odrazu. Souvisí s civilizačními proměnami, rozvojem myšlení a poznání, vědy, kultury, umění a také z kontaktu různých kultur. Plyne z prostého faktu, že pro nové fenomény musejí vznikat nová pojmenování.

Rozšiřování slovní zásoby

1. Tvoření slov

- **slovo tvorba**
 - derivace
 - prefixace *drážditi* → *vz-drážditi*
 - sufixace *malý* → *mal'-učk-ý*
 - konverze *poroditi* → *porod-Ø*
 - cirkumfixace *chléb* → *ná-chleb-n-ie*
 - deprefixace *u-vařiti* → *vařiti*
 - resuffixace *krát-k-ý* → *krac-í*
 - kompozice **gol-gol-ъ* ,*hlahol'* , **kol-o-vort-ъ* ,*kolovrat'* , *díků-činění* ,
třasořítka
 - kombinace derivace+kompozice *roman-o-pis-ec*
- **zkracování** (*automobil* → *auto*) rozšiřování slovní zásoby?
- **zkratky a zkratková slova** rozšiřování slovní zásoby?
- **univerbizace** (*zemské jablko* → *zemák*, *oříšková zmrzlina* → *oříšková*)
rozšiřování slovní zásoby?
- **multiverbizace** (*hospodařiti* → *seděti hospodářem*, *začítí* → *vzieti počátek*)
rozšiřování slovní zásoby?

2. Přejímání cizích lexikálních jednotek a/nebo jejich kalkování

3. Zánik slov

4. Významové změny existujících slov

5. Vznik ustálených slovních spojení

Přejímání

Klíčové slovo je **výpůjčka** (přejímka), která vystihuje výsledek přejetí jazykového prostředku jednoho jazyka do jazyka druhého.

- přímé přejetí daného fenoménu i v jeho materiální podobě doprovázený jeho fonologickou a morfológickou adaptací *rock, džem*,
- nápodoba modelu neboli kalk, jako je *gottesfürtig* → *bohabojný*; může být i nápodoba částečná *být in*; podobně je možný kalk sémantický, např. *myš* ve významu zařízení IT (kalk lze chápat jako převod gramatické (slovo tvorné) / sémantické motivace předloh modelového jazyka do jazyka replikujícího).

Důležitým procesem při přejímání je replikace:

modelový jazyk (také výchozí, zdrojový) → **replikující** jazyk (cílový, přijímací)

Přejímání může probíhat na úrovni:

- fonetické a fonologické: foném *f* v češtině pod vlivem němčiny,
- grafematické: písmena latinské abecedy pro fonémy, které čeština nezná *q, x, w*,
- gramatické: slovo tvorné *sbor-ista*, syntaktické: nápodoba německé vazby *je k dostání*,
- lexikální: střhněm. *firmen* → *biřmovati*.

Lexikální výpůjčka = **přejímka / slovo přejaté**.

Motivace výpůjček:

- mezera v systému,
- prestiž modelového jazyka.

Proces přejímání neprobíhá zcela arbitrárně, nýbrž lze jeho průběh předvídat: je možno vymežit určité škály výpůjček.

1. Interní faktory

Přejímání je závislé na tom, nakolik je daný fenomén ve výchozím jazyku integrován (čím méně samostatný, tím méně přijímatelný), nakolik jsou si výchozí a replikující jazyk typologicky podobné.

Snadněji se přejímají

- lexikální jednotky než afixy,
- autosémantika spíše než funkční slova,
- jména spíše než ostatní slovní druhy,
- morfémy volné spíše než morfémy vázané,
- afixy derivační spíše než afixy flekční,
- afixy aglutinační spíše než afixy fúzované.

2. Externí faktory – forma jazykového kontaktu

- adstrátová situace (kolektivně bilingvní společenství) – lexikum, fonologie i gramatika,
- výpůjčková situace (bez bilingvních mluvčích nebo s individuálně bilingvními mluvčími) – zpravidla jen lexikum, později na individuální úrovni i fonologie a gramatika.

Matras stanovil následující pořadí hierarchie výpůjček od nejčastějšího po nejméně časté:

substantiva a spojky > slovesa > diskurzní markery > adjektiva > interjekce > adverbia >
předložky > číslovky > zájmena > derivační afixy > flekční afix

Podobnou hierarchii vytyčil pro gramatické kategorie:

plurál > singulár
vysoká číslovka > nízká číslovka
superlativ > pozitiv

3. osoba > jiné osoby
nominativ > jiné pády

Vypůjčky jsou objektem adaptace:

- fonologické sthněm. *chuhchina* → *kuchyně*, střlat. *basiliscus* → *bazilikus/baziliškus/bazilišek*,
- pravopisné *basiliscus* → *bazyliřfek*, *jam* → *džem*,
- morfologické *Antonius* → *Antoní*,
- slovotvorné *Flasche* → *flaška*.

V oblasti lexika (přijímek) lze sledovat následující hierarchii:

1. citátové slovo, které podléhá adaptaci jen na úrovni výslovnostní *America first; Wir schaffen das!*,
2. cizí slovo, které je integrován výslovnostně, pravopisně a morfologicky *horologium* → *orloj* (východisko dalších derivací *orloj-ový*),
3. slova plně integrovaná, jejichž původ není interpretovatelný: pragerm. *χlum-* → *chlum*, pragerm. *χlaiba-* → *chléb*.

Etymologie

Odhaluje řadu starobylých proměn slovní zásoby, neboť zkoumá starobylá východiska slov, a to jak z hlediska tvaru, tak původu (volně lze chápat jako součást historické lexikologie).

Původ je chápán fundamentálně, tzn. především jsou rekonstruovány dávné fáze jazykových rodin, tj. předhistorické – pro češtinu je rekonstruovaným jazykem praslovanština, popř. praindoevropejšťina.

Využívá metody

- historickosrovnávací jazykovědy,
- Wörter und Sachen (zkoumá staré reálie, tj. využívá poznatky archeologie, historiografie, přírodních věd, etnografie atd.),
- kontaktné lingvistiky.

Hledá se *etymon*, což je rekonstruovaná forma lexikální jednotky a její původní význam.

Důležitý faktor, který je objektem zájmu etymologie, je stáří daného lexému.

Etymologie (F. Kopečný) vyvinula koncept elementární příbuznosti, který zahrnuje:

- slova onomatopoická *ťuk, bum, prásk, haf, krákorat*,
- slova pohybovoborná *frknout, šourat se, courat se*,
- slova lalická *máma, táta, papat*.

V rámci etymologie lze vymezit několi podstatných procesů

a) deetymologizace – ztráta etymologické průhlednosti slova

rozum jako deverbativní substantivum odvozené od slovesa *rozuměti*

dvacet ve významu ‚dvě desítky‘

medvěd jako ‚ten, kdo jí med‘

b) lidová etymologie – úzce související s deetymologizací

ztotožnění stč. slova *břítov* (z něm. *vrithof*) se slovesem *hřésti* → ***hřbitov***

c) tabu – zákaz používání jistého lexému i) plynoucí z náboženských nebo společenských zásad (často proto, že označuje nábožensky nebo společensky neakceptovatelné fenomény),

ii) obvykle související s představou o schopnosti vyřčených slov měnit realitu

namoutě místo na mou duši

saфра(porte), saprlot, saku(lente), kakra(holte) namísto *sakra(mente)*

jejdama ne – Jesusmarja

medvěd – ten, kdo jí med

Opak tabu je *noa* – slovo, které může nahradit tabu, protože není objektem zákazu

Významové změny

1. Zužování (specializace) významu

Slova obecného významu získávají význam konkrétnější

pivo = jakýkoli nápoj

kořenie = kořeny rostliny obecně

2. Rozšiřování (generalizace) významu

zaštití = chránit se štítem

dcerka = ženský potomek → stč. děvče

3. Metaforizace, metonymizace

úskok = jakýkoli skok stranou ,odskok‘

zákeřný = nacházející se za keřem

4. Rozpad polysémního slova

stč. *kluk* 1. ,šíp‘, 2. *kluk nepeřený* – neopeřený šíp, tj. takový, který se k ničemu nehodí = ,dareba‘ → *chlavec* (význam ,šíp‘ zanikl)

Často doprovázen adaptací kolísající formy:

kostka / *kóstka* → *kostka* × *kůstka*

horký / *hořký* → *horký* × *hořký*

5. Splývání homonym

collegium > *kolej* – *kolej* ,dvojice kolejnic‘

lenoch ,lenivec‘ – *lenoch* ,typ křesla‘ (z něm. *Lehne*)

6. Eufemismus – disfemismus

Eufemismus = meliorativum je varianta tabu. Jde o pojmenování nahrazující slovo v dané situaci nevhodné.

záchod = ‚konec cesty, zacházení‘

otjítí = ‚zemřít‘

7. „Nadbytečná“ negace

Někdy jsme svědky negace lexémů, jejichž význam je negativní, tzn. negace nezpůsobuje popření jejich významu, nýbrž jeho zvýraznění (často u slov, u nichž se ztrácí původní význam):

svár → *ne-svár*

urvalý ‚který se urval z šibenice, otrlý člověk‘ → *ne-urvalý*

Zánik slov

Podmíněn zánikem označované skutečnosti či zvyklosti – historismy.

domněvač = *ubrman* ‚smírčí soudce‘

otýniti ‚obehnat hradbou‘

spalnieř ‚oblek pod tvrdé brnění‘

Ne vždy lexémy zanikly s označovaným fenoménem – někdy zůstaly zachovány v původním významu anebo ve významu přeneseném:

vypršel čas = *pršet* mělo ve stč. význam ‚sypat se‘, původně se tak označovala doba, kdy se sypal písek v přesýpacích hodinách

pikel ‚dýka‘ = *kouti pikle* ‚kovat zbraně‘

Historická lexikologie

Zkoumá slovní zásobu jazyka v historickém vývoji: jejím klíčovým tématem je změna lexikálních jednotek, která se týká jejich formální i významové stránky, kombinatorních

vlastností, vztahu k jiným jednotkám, stratifikace slovní zásoby, lexikálních univerzálií a specifík a v interdisciplinárním kontextu také vztahu lexikonu k dějinám a kultuře jednotlivých jaz. společností, úlohy slovníku v myšlenkovém a poznávacím procesu atd. Nachází se na pomezí mezi etymologií, onomastikou a historickou sémantikou.

Historická sémantika

Zabývá se vývojem a proměnami významu lexikálních jednotek a jejich souborů, tedy především lexikální sémantikou, v české lexikologii označovaná rovněž jako sémaziologie. Klíčovým termínem je sémantická změna, která plyne především z působení mimojazykové reality – ze společenského a historického vývoje.

Takový vývoj zasahuje

- klíčová slova a jejich čeledi,
- terminologické okruhy slov,
- onomaziologické příznaky pro nová pojmenování,
- vývoj onomaziologických (synonymních) struktur,
- expresiva a přejímání cizích slov.

Důrazem na mimojazykové reálie se nachází na pomezí mezi jazykovědou a historiografií – ve 2. pol. 20. stol. by bylo možno uvažovat o lingvistice jako další pomocné vědě historické.

Jistou variantu představuje politická sémantika, která analyzuje jazyk jako médium politického diskurzu a všímá si projevů jazykové ideologizace či jazykových stereotypů.